

Ēriks Žagars

PAR LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTA DARBU 20. GS. 60.–70. GADOS

Latvijas un arī PSRS vēsturē 20. gs. 60.–70. gadus apzīmē kā stagnācijas gadus. Ja šo terminu piemēro ekonomiskiem un arī ideoloģiskiem procesiem, tam var pilnīgi piekrist. Bet lietot šo terminu attiecībā uz Latvijas vēstures institūtu, kurš toreiz saucās Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūts, nebūtu īsti korekti. Vēstures institūtā šajos gados notika aktīvs un radošs darbs, protams, valdošās ideoloģijas nostādņu garā, un ieguldījums vēstures izpētē bija nozīmīgs. Tā nopietna zinātniskā analīze vēl gaida savu pētnieku.

Jāatzīmē, ka Latvijas vēstures pētniecībā Vēstures institūtam bija nozīmīga, bet ne dominējošā loma. Pastāvēja Partijas vēstures institūts ar LKP CK nodaļas tiesībām, kuram piekrita galvenā loma partijas politikas propagandēšanā un arī galveno Latvijas jaunāko laiku vēstures notikumu interpretācijā. Ar Latvijas vēstures pētīšanu nodarbojās arī Latvijas Universitātes vēsturnieki, muzeju darbinieki, arī daži ekonomisti. 20. gs. 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā institūtu papildināja t.s. otrs vēsturnieku vilnis (jaunie pētnieki), bet trešais nāca 60. gadu beigās un 70. gadu sākumā. Pie “otrā viļņa” vēsturniekiem, kas stājās darbā jau pēc PSKP XX kongresa, kurā tika nosodīts Staļina personības kults un ar to saistītie noziegumi un kas pavēra ceļu nedaudz brīvākam gaisam pētniecībā, jo bija atmestas daudzas dogmas un aizliegumi, sevišķi par Staļina terora laikā represētiem Latvijas revolucionārās kustības darbiniekiem, var pieskaitīt Lidu Balevicu, Edgaru Blūmfeldu, Valdi Bērziņu, Ilgu Grasmani, Vilni un Veltu Pāvulānus, Auroru Ūdri, Dzidru Ozoliņu, Dzintru Viksnu, Māri Atgāzi, Ilzi Lozi, Raisu Denisovu, Jāni Apalu, Ināru Sprūdi. Es negribētu šeit vērtēt Ēvalda Mugurēviča un Jāņa Graudoņa izcilos nopelnus arheoloģijā, tāpat Zigmunda Balevica darbu ateisma un baznīcas vēstures izpētē, bet varētu atzīmēt, ka, Tālivaldim Vilciņam sākot strādāt institūtā, tā darbā parādījās divi

jauni virzieni – socioloģija, socioloģiskie pētījumi un arī zinātnes vēstures izpēte ciešā sadarbībā ar akadēmiķi Jāni Stradiņu.

“Otrā viņa” vēsturnieki sadarbojās ar veco, pieredzējušo vēsturnieku paaudzi (“pirmais vilnis”) un pamatoti, neskatoties uz toreizējās institūta vadības konservatīvajām nostādnēm (Kārlis Strazdiņš, Jānis Krastiņš), balstījās uz akadēmiķa Jāņa Zuša un viņa skolnieku iedibināto līniju – plaši izmantot arhīvu materiālu un to kritiski izvērtēt, uz stingru zinātniskumu un prasīgumu.

Latvijā 1959. gada jūlijā ar t.s. nacionālkomunistu sagrāvi beidzās “īsa atkusnis” – un visa sabiedriskā doma, t.sk. arī sabiedriskās zinātnēs, tika pakļauta stingrai partijas uzraudzībai.

Tā kā Vēstures institūts 50. gadu beigās bija pabeidzis Latvijas vēstures kursa apkopošanu trijos apjomīgos sējumos, tas bija paveicis lielu pētniecisku darbu. LKP vadība Vēstures institūtam izvirzīja jaunas prasības: pievērsties aktuāliem jautājumiem, t.i., Latvijas pēckara vēstures pētniecībai, neskatoties uz to, ka nebija pieejami arhīvu materiāli un saglabājās stingra cenzūra. Tātad tas nozīmēja deklaratīvu valsts sasniegumu popularizēšanu bez mazākās to kritiskās analīzes.

Šo prasību 1962. gada 29. decembrī ZA kopsapulcē izvirzīja LKP CK 1. sekretārs Arvīds Pelše, kas līdz tam ilgus gadus bija LKP CK ideoloģiskais sekretārs. Vēstures institūts no viņa saņēma pārmetumu, ka no 22 paredzētajām kandidāta disertācijām piecas bija veltītas arheoloģijai. Viņam nebija skaidrs, kādēļ Latvijai ir vajadzīgs tik daudz arheologu, kā arī folkloristu.

Tiesa, jau 1961. gada ZA kopsapulcē gāja runa par darba un revolucionāro tradīciju un starprepublikānisko sakaru pētīšanu.

60. gadu sākumā (1964. gada maijā), pakļaujoties vadošajiem norādījumiem, tika sadalīts institūta Jauno un jaunāko laiku sektors un izveidots Padomju sabiedrības vēstures pētīšanas sektors (vadītājs Vasilijš Savčenko). Palikušie sektora darbinieki ietilpa Kapitālisma vēstures pētīšanas sektorā, kura vadītājs akadēmiķis Jānis Krastiņš patvaļīgi, pretēji PSRS vēsturē toreiz pieņemtajai periodizācijai noteica sektora pētniecības hronoloģiskās robežas no 19. gs. 60. gadiem līdz 1920. gadam, nevis līdz 1917. gada martam, iekļaujot visu 1917.–1919. gada vēsturi un arī latviešu strēlnieku vēsturi sektora pētījumu lokā. Savukārt V. Savčenko sektora pētīšanai sākuma robežu noteica ar 1940. gadu. Šādu robežu novilkšana, kas notika pilnīgi apzināti, izslēdza no 60. gadu sākuma līdz pat 80. gadu sākumam no pētīšanas plāniem visu Latvijas Republikas posmu (1920.–1940. g.), kas radīja nopietnas problēmas Rīgas vēstures 3. sējuma uzrakstīšanā un Latvijas Mazās enciklopēdijas rakstu sagatavošanā. Šādu politiku centās attaisnot, sakot: “Labāk lai mūs lamā, ka mēs šo posmu nepētām, nekā ka mēs to idealizējam.”

Par to, cik "gādīga" bija attieksme pret Vēstures institūtu, liecināja tāds jaunākai vēsturnieku paaudzei nezināms fakts, ka institūtu 60. gadu beigās no telpām Smilšu ielā 1 lielā steigā dažu nedēļu laikā pārcēla uz augstceltni un ierādīja tam vienu istabu aiz lielās skatuves, kur vienlaikus atradās gan institūta direkcija, gan grāmatvedība, gan arī notika sēdes un sapulces.

Kas traucēja vēsturnieku darbu 60.–70. gados?

Šeit es pieskaršos tikai vēsturnieku darbībai, jo arheologu (tie pārdzīvoja patiesi "zelta laikus" sakarā ar spēkstaciju izbūvi uz Daugavas), etnogrāfu, kā arī 1963. gadā institūta sastāvā iekļauto filozofu darbība prasa atsevišķu kvalificētu vērtējumu. Jāatzīmē, ka partijas vadības uzraudzība tajos gados bija samērā minimāla. Nevienā LKP CK biroja sēdē par institūta darbu nelēma, arī kādas speciālas ideoloģiskas kļūdas netika konstatētas. Tiesa, bija pārmetumi etnogrāfiem par vienā darbā ievietoto attēlu ar slaucēju darba apģērbu, un Tālivaldim Vilciņam pārmeta par kādā rakstā uzsvērto dzērāju lielo skaitu laukos.

Arī Maskavas speciālu uzraudzību 60.–70. gados nemanīja. Varbūt nākotnē dziļākie pētījumi Maskavas arhīvos arī kaut ko konstatēs. Bija zināms, ka 70. gadu beigās institūta direktora vietnieks Anatolijs Bīrons devās uz Maskavu, kur demonstrēja institūta zinātnisko produkciju, un 80. gados jau jaunais direktors Vincents Karaļuns brauca atskaitīties par institūta darbu. Te var atzīmēt, ka LKP CK uzticējās un paļāvās uz institūta direktoru Aleksandra Drīzuļa un Valentīna Šteinberga prasmi nepieļaut "politiskās kļūdas" institūta darbībā. Institūta direktoru Kārli Strazdiņu par atteikšanos virzīt Arvidu Pelši ZA akadēmiķos (viņš bija ZA korespondētājloceklis) 1963. gadā atbrīvoja no direktora amata un no ZA Sabiedrisko zinātņu nodaļas akadēmiķa sekretāra posteņa.

1963.–1970. gadā institūta direktors bija Aleksandrs Drīzulis, bet no 1970. gada akadēmiķis Valentīns Šteinbergs.

Pētnieku darbu apgrūtināja arī tas, ka Vēstures institūts atalgojuma ziņā bija ieskaitīts II kategorijā un darbinieku algas bija daudz mazākas nekā pārējiem Zinātņu akadēmijas institūtiem, kas skaitījās I kategorijā.

Šis apstāklis apgrūtināja kvalificētu kadru piesaistīšanu un noveda pie tā, ka daudzi kvalificēti institūta darbinieki (Jurijs Ņetjossins, Vilnis Pāvulāns, Ilga Grasmane u.c.) pārgāja darbā uz augstskolām, kur atalgojums bija ievērojami lielāks. Lielas grūtības zinātniskajā darbā, īpaši 20. gs. pētniecībā, sagādāja aizliegums izmantot daudzus arhīva fondus, sevišķi pēc 1973. gadā izdotajiem noteikumiem. Ja arī kādam pētniekam ar milzīgām grūtībām izdevās tikt pie šiem "slepenajiem" fondiem, tad viņa veiktie izraksti, vairākkārt cenzēti un arī iešņorēti speciālajās burtniecās, nonāca nevis zinātnieka, bet gan

akadēmijas pirmās (slepenās) daļas rīcībā, kurai bija savi noteikumi. Jāatzīmē, ka pie Partijas arhīva materiāliem pielaida tikai partijas biedrus un arī tur pastāvēja izmantoto materiālu cenzēšana.

Mūsdienās jaunajiem vēsturniekiem var rasties neizpratne par daudzu svarīgu materiālu neizmantošanu pētniecības darbā. Šeit ir jāpaskaidro, ka pastāvēja stingri cenzūras ierobežojumi (ne tikai rakstītie), kurus apiet bija pilnīgi neiespējami. To autors var apgalvot no personiskās pieredzes. Diemžēl šie cenzūras noteikumi, kas attiecas uz vēsturi, līdz šai dienai vēl nav publicēti.

Jāatzīmē arī, ka Latvijas Republikas laikā izdotās vēstures literatūras izmantošana bija ierobežota, bet latviešu trimdas izdevumi un atsaukšanās uz tiem bija stingri aizliegta. Ar tiem iepazīties varēja dažkārt tikai Maskavas bibliotēkās. Bet, neskatoties uz šiem nelabvēlīgajiem apstākļiem, pētniecības darbs neapstājās. Tika aizstāvētas apmēram 30 doktora un kandidāta disertācijas, regulāri Rīgā notika konferences, arī Baltijas republikāniskās un Vissavienības, tika publicētas konferenču tēzes. Notika arī zinātniskas diskusijas, piemēram, par Heinriha Stroda grāmatu "Lauksaimniecība Latvijā pārejas periodā no feodālisma uz kapitālismu", par Latvijas zemniecības diferenciāciju 20. gs. sākumā, par 1940. gada notikumiem Baltijā. Pastāvēja cieši sakari Baltijas vēsturnieku starpā: konferences, diskusijas, arī regulāri triju vēstures institūtu darbinieku salidojumi.

60. gados un it sevišķi 70. gados, kaut arī epizodiski un reti, tomēr sāka veidoties institūta starptautiskie sakari, arī ar latviešu trimdas vēsturniekiem (Uldi Ģērmani, Edgaru Andersonu, Andrievu Ezergaili).

Institūta zinātnieki paveica arī zināmu darbu historiogrāfijā (V. Dorošenko un A. Birona divas grāmatas), izdeva divas institūta darbinieku darbu bibliogrāfijas (1973, 1979) un 1976. gadā pat institūta īsu vēsturi.

1967. gadā izveidoto akadēmiķa Jāņa Zuša prēmiju 1970. gadā saņēma Austra Mieriņa, bet 1972. gadā – Melita Svarāne un līdz 80. gadiem vēl trīs pētnieki (tostarp divi no institūta).

Institūta iekšējā struktūrā lielas izmaiņas nenotika. Bez jau pieminētās Jauno un jaunāko laiku vēstures sektora sadalīšanas var atzīmēt, ka 1964. gadā tika izveidots apvienotais Arheologu un etnogrāfijas sektors (vadītājs Heinrihs Strods), bet 1971. gadā šo sektoru atkal sadalīja Arheologu sektorā (vadītājs Ēvalds Mugurēvičs) un Etnogrāfijas sektorā (vadītājs Saulvedis Cimermanis).

No 1963. gada institūta sastāvā ietilpa arī Filozofijas un socioloģijas sektors, kuru no 1963. līdz 1966. gadam vadīja Pēteris Laizāns, bet no 1966. līdz 1971. gadam Pāvels Koķis. 70. gadu sākumā no šī sektora izdalīja darbinieku grupu un izveidoja Mūsdienu buržuāziskās ideoloģijas kritikas sektoru (vadītājs Jānis Vējš).

Apskatāmajā periodā (60.–70. gados) institūts un tā darbinieki izdeva 12 apkopojošus darbus (t.sk. arī “Latvijas PSR arheoloģija” un “Latviešu etnogrāfija”), 56 monogrāfijas, 37 rakstu krājumus (t.sk. arī 12 rakstu krājumus “Arheoloģija un etnogrāfija”), 12 dokumentu krājumus, 2 atmiņu krājumus, 24 zinātniski populāras grāmatas. Publicēja arī simtiem zinātnisko un zinātniski populāro rakstu, tāpat rakstus Rīgas, Maskavas, Kijevas izdotajās enciklopēdijās.

Kādas bija institūta galvenās pētniecības problēmas?

Feodālisma, t.i., Latvijas viduslaiku vēstures sektors darbojās akadēmiķa Jāņa Zuša, bet no 1962. gada Teodora Zeida vadībā. Tā pētniecības galvenais virziens bija Latvijas agrārā vēsture (Vasiļijs Dorošenko, Heinrihs Strods, Melita Svarāne, Dzidra Liepiņa, Marta Āboliņa), bet vēlāk arī tirdzniecības (Vasiļijs Dorošenko, Ilga Grasmāne, Vilnis Pāvulāns, Velta Pāvulāne), kā arī amatniecības vēsture (Ārija Zeida). Šajās jomās bija gūti atzīstami panākumi, tāpat jāatzīmē, ka plašu Latvijas sabiedrības uzmanību izpelnījās 1978. gadā izdotais darbs “Feodālā Rīga”, kurš iznāca 10 000 eksemplāru metienā un kuru pat čigāni sāka pārdot kā deficīta mantu. Lai gan bija paveikts liels darbs, tomēr netika izdots kolektīvais darbs par Latvijas tautsaimniecības vēsturi viduslaikos, jo jau 70. gados institūtam bija jāstājas pie Johana Kristofa Broces darbu izdošanas sagatavošanas. Gandrīz pilnīgi novārtā bija atstāta kultūras norišu pētniecība viduslaikos un pilnīgi neizskaidrojami, kāpēc netika veikti pētījumi par 13. gs. Baltijas tautu brīvības cīņām.

Kapitālisma vēstures sektors (līdz 1964. gadam Jauno un jaunāko laiku vēstures sektors) akadēmiķa Jāņa Krastiņa vadībā pētīja Latvijas vēsturi no 1861. līdz 1920. gadam. Tā darbībā iezīmējās divi galvenie virzieni – ekonomiskās attīstības pētniecība un 20. gs. sākuma politiskā vēsture. Ja runājam par ekonomikas pētniecību, tad nozīmīgākais devums bija divi sējumi par Latvijas ekonomisko vēsturi, turklāt 2. sējums (1900–1917) saņēma Latvijas PSR Valsts prēmiju, lai gan pirmais sējums (1860–1900) bija daudz rūpīgāk un precīzāk izstrādāts.

Sektora darbinieki pētīja gan agrārās vēstures problēmas (Mihails Kozins, Lida Balevica, Austrā Mieraņa, Jānis Babris), gan rūpniecības un strādnieku vēsturi (Jurijs Ņetjosins, Jānis Bērziņš, Banga Vilka), arī komunālo politiku Rīgā (Dzidra Ozoliņa). Otrais virziens saistījās gan ar 1905. gada revolūcijas notikumu pētniecību (Jānis Krastiņš, Jānis Babris, Jānis Ruberts), gan ar 1917. gada norisēm Latvijā (Aleksandrs Drīzulis, Regīna Greitjāne), V. Ļeņina sakariem ar Latvijā (Aleksandrs Drīzulis). Nozīmīgākais devums Latvijas vēsturei bija “Latviešu strēlnieku vēsture” – pirmais un pagaidām vienīgais apkopojošais darbs Jāņa Krastiņa redakcijā, kurš iznāca latviešu un krievu valodā (1970, 1972) un par ko autoru kolektīvs saņēma

Latvijas PSR Valsts prēmiju. Nozīmīgus darbus par latviešu strēlnieku vēsturi publicēja arī Valdis Bērziņš, Teodors Draudiņš, Auseklis Spreslis, Emma Andersone. Var atzīmēt, ka sektorā sāka pētīt arī Latvijas politisko cīņu vēsturi 20. gs. sākumā (Indulis Ronis), plašus historiogrāfiskus pētījumus veica Anatolijs Bīrons. Kapitālisma un daļēji arī feodālisma sektora darbiniekiem var pārnest, ka nebija pat plānots darbs, kas turpinātu Jāņa Zuša kapitālo darbu “Baltijas jautājums XVIII gadsimtā”. Ne toreiz un arī vēl mūsdienās nav sagatavots darbs par Krievijas carisma politiku Latvijā (arī Baltijā) 19. gs., par tās ekonomiskiem, politiskiem un arī militāriem aspektiem.

Kā kauna traips sektora vēsturē jāvērtē rakstu krājuma “Par jaunlatviešu kustības idealizāciju” publicēšana 1960. gadā krievu valodā, kas turpināja 1958. gada pavasarī notikušās asās diskusijas par Georga Libermana grāmatu “Jaunlatvieši”, aizstāvēt sabiedrībā negatīvi uzņemto konservatīvo viedokli par šo darbu un līdz ar to arī par jaunlatviešu kustību. Šo viedokli aizstāvēja Kārlis Strazdiņš un Jānis Krastiņš, un tas nekalpoja institūta popularitātei Latvijas inteliģences aprindās.

Padomju sabiedrības vēstures sektors (vadītājs Vasilijš Savčenko) tika izveidots 1964. gadā. Tā pamatu veidoja grupa, kas pētīja II pasaules kara notikumus Latvijā (Vasilijš Savčenko, Edgars Blūmfelds, Jānis Dzintars, Velta Kalnača, Aurora Ūdre, Ēriks Žagars), ar kuru cieši sadarbojās akadēmiķis Vilis Samsons. Jau 1966. gadā tika izdota kolektīvā monogrāfija V. Samsona redakcijā “Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941–1945)”, kas saņēma Latvijas PSR Valsts prēmiju. 1970. gadā, ievērojami papildināta, tā tika izdota arī krievu valodā (atbildīgais redaktors A. Drīzulis).

Līdzīgi darbi iznāca arī citās PSRS republikās, bet tikai divās (Latvijā un Igaunijā) šo izdevumu virsrakstā bija ietverts republikas pamattautas nosaukums. Jāatzīmē, ka Padomju Savienībā ar II pasaules karu saistīto jautājumu pētniecība bija uzdots nevis akadēmiskiem vēstures institūtiem, bet gan partijas vēstures republikāniskiem institūtiem.

Arī pēc šī kolektīvā darba izdošanas pētījumi par II pasaules kara notikumiem turpinājās. Vislielākie nopelni šeit bija V. Samsonam, kas publicēja vairākas grāmatas par sarkano partizānu darbību, un V. Savčenko, kas rakstīja par Sarkanās armijas latviešu vienībām un Liepājas aizstāvēšanu 1941. gadā.

Pēckara vēstures pētīšana sadūrās ar nopietnām grūtībām gan kvalificētu kadru, gan arī pētījumu problēmu dēļ. Tā ilgus gadus gan institūtā, gan arī republikā nevarēja atrast vēsturnieku, kas pētītu lauku kolektīvizācijas norisi. Visiem vēl atmiņā bija traģiskie notikumi, kas saistījās ar kolektīvizāciju (deportācija, kolhozu piespiedu organizēšana, smagie darba apstākļi un izpeļņa laukos).

70. gados, piesaistot jaunus darbiniekus, sektora pētīto jautājumu loks paplašinājās, parādījās pirmās publikācijas par lauksaimniecības problēmām (Vilnis Albiņš, Astra Golovčika, Andrejs Krastiņš), par strādnieku vēsturi un rūpniecību (Olga Krēgere, Irēne Šneidere, Inese Lase), par kultūras, izglītības problēmām un starprepublikāniskiem sakariem (Dzintra Viksna, Ināra Sprūde, Ināra Bērziņa, Ilga Tože, Mirdza Lendiņa).

Jāatzīmē, ka T. Vilciņam, kam ir lieli nopelni socioloģijas laukā un zinātnes vēsturē, neizdevās panākt plašu atbalstu matemātisko metožu izmantošanai vēstures pētījumos. Jau pēdējo divdesmit gadu pētījumi Latvijā, gan arī pasaules vēsturiskās literatūras pieredze parādīja, ka vēstures (Klio – vēstures dieviete) mūzas māsas ir literatūra, žurnālistika un ekonomika, bet ne matemātika.

Tāpat ar neveiksmi beidzās mēģinājums izveidot t.s. kontrpropagandas grupu (Jānis Dzintars, I. Kalniņš, Mirdza Lendiņa) trimdas pētnieku darbu “atmaskošanai”. Padomju sabiedrības vēstures sektora pētnieki 70. gados sāka darbu pie Latvijas strādnieku vēstures, kas tika publicēta 80. gados.

Kritiski vērtējot sektora darbinieku pētījumus, jāatzīmē tomēr, ka viņu darbi deva iespēju Vēstures institūtam sekmīgi darboties.

Arī LKP CK ideoloģiskās dzīves vadītāji nebūt nebija ieinteresēti nopietnu zinātnisko pētījumu veikšanā par pēckara gadiem. Viņus interesēja tikai kārtējo PSKP kongresu un CK lēmumu popularizācija. Latvijas nopietnākiem vēsturniekiem lielu ļaunumu nodarīja arī tas, ka daudzi augstskolu sabiedrisko zinātņu pasniedzēji, kuriem bija vēstures zinātņu kandidāta grāds, presē publicēja rakstus, kas propagandēja PSKP politikas aktuālās problēmas, kas bija tālu no realitātes un kas netieši kompromitēja visus vēsturniekus.

Latvijas vēstures institūta paveiktais darbs būtu dziļi jāpēta, un tā vēstures uzrakstīšana vēl ir priekšā. Bet var atzīmēt, ka pēdējos gados parādās arī negatīvā “pieredze”, sevišķi Latvijas Universitātes vēstures doktorantu pētījumos – ignorēt agrākos pētījumus, uzdodot savus darbus par jaunatklājumiem vēsturē.

Katra latviešu vēsturnieku paaudze jau no 19. gs. ir ielikusi savus ķieģeļus lielajā celtnē, ko mēs saucam par Latvijas vēsturi. Tie ir dažādi – labi un slikti, bet visi prasa objektīvu vērtējumu.